

**ЖУРНАЛ „ВЕСТНИК ЕВРОПЫ” (1866-1918)
В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ХХ ст.**

У науково-пізнавальному процесі на теренах історичної науки важливу роль відігравали та відіграють фахові часописи. Вони не тільки сприяють розробці окремих дослідницьких проблем, розширенню джерельної бази історичних досліджень, а й гуртують навколо друкованого органа цілі групи вчених. У функціональному плані журнали виступають як важливий чинник формування дослідницьких осередків, інституцій, шкіл, а по великому рахунку загальної інституціональної структури історичної науки.

Водночас провідні соціогуманітарні журнали оперативно віддзеркалюють наукові новації та тенденції, подають особисті рецепції науковців на інтелектуальні виклики часу, виявляють спрямування дослідницьких інтенцій стосовно певної проблематики, нюансують актуальну структуру усталених підходів і концепцій істориків тощо.

Визначну роль відіграє й інформаційне призначення фахових журналів, які подають спеціальну наукову інформацію, хроніку, відгуки дописувачів, біжучу бібліографію, рецензійні нотатки та статті, некрологи та ін. Взагалі наукові часописи репрезентують складну і багатовимірну картину науково-пізнавального процесу з відповідних дисциплін або галузей, що має неабияке значення для студій з історіографії, наукознавства та історії науки.

Недаремно серед історіографічних досліджень 1990-х - 2000-х років чільне місце посідає проблематика, пов'язана з опрацюванням наукової спадщини науково-історичних та соціогуманітарних часописів, про що красномовно свідчить тематика дисертаційних робіт. Приміром, варто назвати дисертаційні дослідження Л.Г.Москвич¹, О.І.Кияна², В.М.Бекетової³, В.М.Матях⁴, М.Г.Палієнко⁵, В.М.Щербатюка⁶, В.В.Бездрабко⁷, Л.І.Капітан⁸, Л.Д.Сакади⁹, С.Ш.Айтова¹⁰ та ін. Окрім того, слід

відзначити монографію О.В.Тодійчук, підготовлену на основі її кандидатської дисертації¹¹ та величезну кількість публікацій, присвячених фаховим і соціогуманітарним журналам.

Інша помітна тенденція сучасної української історіографії виявилася у підвищеній зацікавленості до інтерпретацій та реконструкцій історії України з позицій російської, польської історичної науки в межах методологічної дихотомії: образ свого – образ чужого¹².

Розробка цієї проблематики дає можливість виокремити домінуючі авто- та гетеростереотипи, що побутували стосовно української проблематики в російській історичній та суспільно-політичній думці свого часу. До того ж аналіз участі українських учених у російських історичних журналах дозволяє порушити проблему співвідношення та співіснування численних лояльностей, які побутували в колах української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., зокрема стосовно таких видагних учених і громадських діячів як М. Драгоманов, М. Костомаров та ін.

Таким чином, вивчення ролі та функціонального призначення фахових часописів у загальній структурі історичної науки конче необхідне для відтворення цілісної, об'єктивної та полівимірної картини процесу наукового розвитку української історіографії в умовах імперського середовища 60-х років XIX – початку XX ст.

Тож завдання цієї розвідки полягає в тому, щоб подати загальний огляд історіографічної розробки проблематики в історичній науці, пов'язаної з “Вестником Европы”, а також визначити, прослідкувати та проаналізувати її українські тенденції, в т.ч. щодо співробітництва з часописом учених, публіцистів та громадських діячів з України тощо.

З окресленої перспективи російський журнал “Вестник Европы” є перспективним та цікавим об'єктом дослідження, що вмотивовано принаймні кількома групами взаємопов'язаних чинників. Проте, спершу наведемо найголовніші відомості з історії цього видання, які хоча б почасти обґрунтують наші думки.

“Вестник Европы” був заснований групою ліберальної професури, яка покинула в 1861 р. С.-Петербурзький університет на знак протесту супроти урядової політики в сфері

освіти. Видання нового журналу розпочали у сторіччя з дня народження видатного російського історика М.М.Карамзіна (1766-1826). Тож вибір 1866 р. для започаткування цього часопису не був випадковим.

З одного боку, цей символічний акт підкреслював спадкоємність журналу кращим традиціям російської історичної науки першої третини XIX ст., зокрема стосовно його попередника - часопису “Вестник Европы” (1802-1830), засновником та першим редактором якого був Микола Карамзін. З іншого боку, нова версія “Вестника Европы” виникла на хвилі ліберально-демократичних настроїв у пореформеній Російській імперії.

Слід наголосити, що 60-і роки XIX ст. - доба пореформеної лібералізації суспільного та культурного життя в Російській імперії. Росія, як і інші багатонаціональні держави, зокрема Австро-Угорщина та Туреччина, перебувала на зламі двох епох, на межі вибору шляхів та засад реформування суспільства, які мали відповісти на виклик Нового часу, зокрема на перехід від абсолютистських монархій до західноєвропейської модернізації суспільства¹³.

В руслі останніх слід розглядати й “Тимчасові правила про печать” (1865 р.), які лібералізували існуючий в Російській імперії цензурний режим та створили певні можливості для поширення і популяризації актуальних в Європі наукових та суспільно-політичних ідей, концепцій, теорій тощо.

Доцільно відзначити, що інтелектуальні новації західноєвропейської наукової та суспільної думки приваблювали значну частину російської інтелігенції. Саме для ознайомлення з науковими досягненнями історико-політичних наук і був заснований “Вестник Европы”¹⁴. Новітні устремління засновників часопису досить добре сформулював М.Костомаров, який вказав на намір редакції відновити колишнє значення цього журналу, але спираючись на засоби та ідеї нової доби¹⁵.

На окрему увагу заслуговують редактори та видавці “Вестника Европы”: видавець-редактор М.М.Стасюлевич (1866 р. - жовтень 1908 р.), видавець М.М.Ковалевський, редактор К.К.Арсеньєв спільно з О.С.Посниковим та Д.М.Овсяннико-Куликовським (листопад 1908 р. - квітень 1916 р.), видавець Д.М.Овсяннико-Куликовський, редактор Д.Д.Гримм (травень

1916 – квітень 1918 рр.). Вони були не тільки чудовими організаторами, а й визначними вченими та громадськими діячами.

Зокрема, першим редактором-засновником журналу був Михайло Стасюлевич (1826-1911), відомий історик та журналіст, випускник С.-Петербурзького університету, учень славетного російського вченого у галузі загальної історії Михайла Куторги, який приділяв велику увагу досягненням і здобуткам західноєвропейської історіографії. У 1856 – 1858 рр. М. Стасюлевич перебував у закордонному відрядженні, під час якого ознайомився з викладанням історії та історіографії в Англії, Франції, Італії і Німеччині, зокрема зимою 1857 р. навчався на знаменитому історичному семінарі німецького професора Леопольда фон Ранке¹⁶. Тож редактор-засновник “Вестника Европы” був переконаним прибічником не тільки популяризації досягнень і здобутків європейської думки, а й реформування Росії на кшталт західноєвропейської модернізації, хоч і в дещо обмеженому сенсі з урахуванням російської специфіки.

Визначним ученим був і другий видавець журналу Максим Ковалевський (1851-1916), засновник Російської вищої школи суспільних наук для еміграційної молоді в Парижі, який викладав в університетах та вищих навчальних закладах Брюсселя, Стокгольма, Парижа, Оксфорда, Чикаго, Сан-Франциско та ін. Ковалевський був дійсним членом С.-Петербурзької академії наук, Британської асоціації наук, віце-головою та головою Міжнародного інституту соціології в Парижі та багатьох інших інституцій та товариств. Окрім того, він був відомим політичним діячем, депутатом Першої Державної Думи від Харківської губернії, засновником партії демократичних реформ¹⁷.

М. Ковалевський не цурався й української проблематики. З історії українських та суміжних земель, пов’язаних його студії, в яких він проводив паралелі між соціально-економічним процесом в Україні та західноєвропейських країнах. Ковалевський брав активну участь у житті українських культурно-освітніх і наукових організацій. У 1907 р. його було обрано головою благодійного товариства ім. Шевченка, яке допомагало українським студентам вищих шкіл. Окрім того, він виступав за право вільного вжитку української мови в культурно-освітній сфері, а в 1915 р. відкрито виступив супроти урядових переслідувань і утисків у мовній сфері.

Напередодні Першої світової війни Ковалевський був керівником редакційного комітету з використання грошей, що залишились за заповітом М. Костомарова для видання української енциклопедії „Украинский народ в прошлом и настоящем” (СПб., 1914-1916. Т.1-2). Він також підготував розвідку для третього тому цього видання “Происхождение старозаимочного землевладения в Слободской Украине”, яке світу так і не побачило¹⁸.

Помітною постаттю був і Дмитро Овсянко-Куликовський (1853-1920) - історик культури і літератури, критик, мовознавець, дослідник ведійської міфології, філософії та санскриту, випускник Новоросійського університету в Одесі, дійсний член С.-Петербурзької академії наук, послідовник вчення О. Потебні, автор цікавих споминів. Він підтримував дружні взаємини з М. Драгомановим, залишив досить цікаву психологічну та культурологічну характеристику цього українського діяча.

Кілька слів слід сказати й про інших осіб. Зокрема, про відомого російського економіста Олександра Посникова (1846-1921), професора та декана економічного факультету С.-Петербурзького політехнічного інституту, одного з найкращих фахівців з аграрного питання в Російській імперії.

Самобутніми фігурами були й відомий юрист, адвокат, літературний критик, почесний член С.-Петербурзької академії наук Константин Арсеньєв (1837-1919) та один з найвидатніших спеціалістів у галузі римського права, професор та ректор С.-Петербурзького університету, член Державної Ради Російської імперії Давид Гримм (1864-?).

Велика роль у розбудові „Вестника Европы” належала і співробітнику-засновнику, визначному українському історику Миколі Костомарову, який згідно програми “Вестника Европы”, проголошеної в 1866 р., опікувався публікаціями, пов’язаними з історією Росії та слов’янства¹⁹.

Отже, протягом усього часу існування журналу його очолювали видатні та талановиті вчені, неординарні громадські і політичні діячі, які репрезентували найкращі традиції російської й української науки, були послідовними прихильниками ліберально-демократичного реформування Російської імперії, що значною мірою визначило інтелектуальне обличчя та характер “Вестника Европы”, його місце в історії суспільно-

політичної думки свого часу.

Часопис видавався у С.-Петербурзі протягом березня 1866 – квітня 1918 рр. У 1866-1867 рр. він виходив 4 рази на рік на кшталт англійських трьохмісячників. З 1868 р. став видаватися щомісячно.

Спершу виходив як журнал історико-політичних наук, з 1870 р. - як часопис історії, політики та літератури, а з 1910 р. – як часопис науки, політики та літератури.

Журнал був одним з найпопулярніших часописів російської історіографії. В ньому друкувалися розвідки з майже усіх періодів російської історії, численні мемуари та діаріуші видатних російських урядовців, громадських діячів, науковців, літераторів, а також публікації документів та матеріалів тощо. Часопис мав неабияку популярність у середовищі інтелігенції, зокрема постійне коло читачів та репутацію “професорського журналу”.

Слід відзначити, що він мав певний успіх у колах придворної камарильї та навіть у членів царської родини. Зокрема, у січні 1880 р. Іван Тургенев повідомляв Михайлу Стасюлевичу з Парижа, що в нього відбулася розмова з великим князем Миколаєм Миколайовичем, в якій він дав схвальну оцінку діяльності часопису²⁰.

На відміну від інших фахових часописів “Вестник Европы” вирізнявся: 1) великими відділами критики та бібліографії, в яких систематично та оперативно вміщувалися рецензії, огляди та бібліографічні нотатки на новітню вітчизняну і зарубіжну наукову літературу, літературні твори та ін.; 2) публікацією значної кількості статей та матеріалів з європейської історії, а також з інших соціогуманітарних дисциплін, зокрема перекладів оригінальних наукових і літературних творів з багатьох іноземних мов. Водночас журнал мав розгалужену мережу дописувачів не тільки у більшості регіонів Російської імперії, а й за кордоном, які регулярно повідомляли про поточні події наукового, освітнього та культурного життя. Крім того, у часопису був один з найкращих відділів некрологів та мемуарних згадок серед журналів у Російської імперії. Зауважимо, що наклад „Вестника Европы” був одним із найбільших серед “товстих” журналів: від 8003 примірників у 1872 р.²¹ до 5291 у 1906 р.²² Причому значна частина накладу розповсюджувалася

в малоросійських губерніях.

Доцільно підкреслити, що “Вестник Европы” активно поширювався на теренах Наддніпрянської України. Про це видно з різноманітної журнальної статистики. У 1871 р. журнал передплачували в малоросійських губерніях 402 особи або 5,4 % від усіх передплатників²³. За 25 років ситуація істотно змінилася. У 1906 р. кількість передплатників з Наддніпрянської України сягнула 905, що становило 17,1 % від їхньої загальної кількості²⁴.

Резюмуючи наведені вище стислі відомості, відзначимо, що часопис належав до кола найвпливовіших “учених” та суспільно-політичних журналів Російської імперії впродовж своєї більш ніж півсторічної історії.

З-поміж інших т. з. науково-історичних журналів Російської імперії він вирізнявся не тільки своєю академічною спрямованістю, а й неабияким інтересом до поточних подій суспільно-політичного, громадського та міжнародного життя, які висвітлювалися у відділах “Внутреннее обозрение”, “Иностранное обозрение” та ін. Нерідко публікації у “Внутреннем обозрении” викликали різку та негативну реакцію з боку міністерств і відомств імперії, а інколи призводили до безпосередньої заборони цензорами вміщувати певні матеріали.

Незаперечна й потенційна інформативна цінність цього видання, як з перспективи бібліографічної евристики, так і для пошуку біографічних відомостей стосовно відомих російських і українських учених другої половини XIX – початку XX ст.

Якщо додати, що протягом усього часу існування в журналі друкувалися розвідки відомих українських учених і публіцистів (Д.Багалія, М.Василенка, К.Воблого, Б.Грінченка, М.Грушевського, М.Драгоманова, Г.Житецького, П.Зайцева, В.Іконникова, О.Єфименко, М.Костомарова, П.Куліша, І.Линниченка, О.Лотоцького, О.Романовича-Славатинського, С.Русової, М.Славинського та багато ін.), то стає очевидним його привабливість як об’єкта дослідження для студій з межових проблем української та російської інтелектуальної історії.

Цілком природно, що “Вестник Европы”, як об’єкт дослідження, приваблював багатьох учених з різних соціогуманітарних дисциплін, які керувалися відмінною спонукальною мотивацією та мали розмаїті дослідницькі зацікавлення, пра-

цували у різноманітних умовах і інтелектуальних середовищах, у т.ч. за доби радянського тоталітарного режиму. Тому історія часопису опрацьована нерівномірно, а з низки аспектів – фрагментарно.

Вивчення журналу розпочалося ще за доби його існування. Спершу у формі упорядкування та фіксації бібліографічної інформації про публікації у систематичних покажчиках журналу. Таких покажчиків вийшло чотири: один до 25-ліття часопису²⁵ та три додаткових²⁶. Кожний з останніх охоплював п'ятирічний термін (1891-1895, 1896-1900, 1901-1906). Щоправда загальний рівень зазначених покажчиків загалом невисокий. У процесі опрацювання часопису нами виявлено велику кількість помилок, друкарських огріхів та перекручень у бібліографічних описах, у т.ч. стосовно публікацій українських учених і публіцистів.

Вибіркові публікації у “Вестнику Европы” реєструвалися і в інших покажчиках суспільно-політичного або соціогуманітарного профілю для широкого загалу та самоосвітніх студій²⁷.

Певна інформація про основні напрями діяльності часопису, його структуру та редакційну політику подавалася у програмних статтях “Вестника Европы”²⁸. Водночас на сторінках журналу постійно друкувалися матеріали на вимогу певних державних органів, які реагували на ті чи інші публікації²⁹.

Показовими в цьому відношенні є розпорядження управляючого Міністерством внутрішніх справ від 6 липня 1873 р., який виніс друге попередження часопису. Приводом для такого рішення стала згадка у статті відомого російського історика та етнографа Олександра Пипіна³⁰ про товариство засуджене в 1849 р. (йшлося про гурток М.В.Петрашевського, що існував упродовж 1845-1849 рр.). На його думку, воно виникло внаслідок „дій самого уряду”³¹. Звичайно такий полемічний пасаж викликав швидку та негативну реакцію Міністерства внутрішніх справ.

Цікава інформація є і в реакціях інших міністерств стосовно публікацій часопису³². Зокрема, Міністерство народної освіти гнівно засудило редакційний коментар щодо представлення Ради Київського університету св. Володимира про включення до числа іспитів твору російською мовою на визначену тему, в якому зазначалося, що чимало студентів цього

закладу досить погано володіють офіційною мовою імперії³³.

Втім, зазначена реакція Міністерства народної освіти була вповні закономірною. Протягом 70-х років XIX ст. це міністерство проводило справжню кампанію супроти “Вестника Европы”³⁴, який систематично і послідовно критикував вказане відомство за псевдореформізм на ниві освіти, за перевантаження гімназійних програм, за надмірні вимоги до впровадження класичних мов, за вихолощення університетського статусу 1863 р. тощо.

Значний інтерес становлять також полемічні відповіді редакції своїм опонентам, які часто звинувачували “Вестник Европы” у радикальному демократизмі або навпаки в переході до проурядового табору³⁵. Загалом, означені редакційні нотки дають змогу з’ясувати ставлення його керівництва до злободенних проблем того часу та суспільно-політичну позицію журналу.

Чимало інформації містить “Внутреннее обозрение” журналу, в якому у вигляді хронікальних заміток вміщувалися відомості про громадське, суспільно-політичне, культурно-освітнє та економічне життя в різних регіонах Російської імперії, в т.ч. і в малоросійських губерніях. Приміром, у “Внутреннем обозрении” вересневої книжки “Вестника Европы” за 1877 р. подався виклад полеміки М.Костомарова з польськими публіцистами, зокрема критикувалися його погляди про неможливість примирення з “сучасним польським суспільством”³⁶. Слід зауважити, що у цій рубриці публіцисти журналу регулярно подавали відомості про діяльність земства, громадське, культурно-освітнє життя провінційних центрів, у т.ч. губернських міст Малоросії.

Ряд епізодів з початкової історії часопису висвітлюється в “Автобиографии” Миколи Костомарова, яка була опублікована в 1890 р.³⁷ Зокрема, в ній наводиться авторська характеристика першого редактора журналу, розкриваються умови співробітництва вченого з цим виданням, з’ясовуються причини його конфлікту з М.М.Стасюлевичем навколо статті П.Куліша, що так і не була надрукована в “Вестнику Европы” та ін.³⁸

Власне початком історіографічної розробки історії “Вестника Европы” слід вважати ювілейні розвідки до річниць його заснування, в яких докладно розглядаються головні напрями

діяльності журналу, аналізуються публікації в певних відділах та рубриках, а також пропонувалися узагальнюючі оцінки його діяльності. Однією з перших таких статей є розвідка невідомого автора, який переховувався під криптонімом “Н.А.Б.”, що була вміщена в “Русской старине”³⁹. У цій публікації розглядалися праці з російської та загальної історії, літературні твори, поезії, мемуари, історичні документи та матеріали, внутрішній і іноземний огляди, бібліографічні замітки, біжуча хроніка, кореспонденції, які публікувалися в “Вестнику Европы” впродовж 1866-1890 рр.

Автор зазначеної статті зупиняється й на доробку окремих осіб, які спричинилися до становлення цього журналу, зокрема на студіях М.Костомарова. Останнього він характеризує як “найбільш любимого та найпопулярнішого з наших новітніх істориків”⁴⁰. Недолік цього огляду полягає у майже повній відсутності критичного аналізу, опублікованих у журналі студій та матеріалів, а також його описовий характер.

Тема 25-ліття “Вестника Европы” досить докладно висвітлюється і в монографії російського юриста та публіциста вірменського походження, історика “епохи великих реформ” Григорія Джаншиєва. Ця студія здебільшого ґрунтувалася на його власних споминах⁴¹. Послідовний прибічник судової реформи в Росії, в т.ч. введення суду присяжних, Джаншиєв високо оцінив роль журналу в лібералізації суспільно-політичного та громадського життя 70-80-х років XIX ст. Зокрема, він підкреслював, що часопис послідовно виступав за впровадження реформістських заходів, критикував уряд за непослідовність та паліативні рішення тощо.

З-поміж інших ювілейних статей слід виділити публікації багатолітнього співробітника та редактора “Вестника Европы” Константина Арсенєва⁴². Зокрема, у розвідці до п’ятдесятиліття заснування журналу він проаналізував суспільно-політичні передумови та обставини, в яких виникло нове періодичне видання.

На його думку, у російській журналістиці 60-х років майже повністю були відсутні часописи центристського спрямування, які, з одного боку, виступали як охоронці реформ 60-х років, перешкоджаючи урядовому маятнику качнутися вправо, а, з іншого, обстоювали необхідність послідовного проведення

подальшого реформування. “Необхідно було охороняти зроблене та наполягати на реалізації всього задуманого, у всій його повноті з усіма логічними з цього висновками. Виконувати це завдання журналу було легше, ніж газетам, до яких влада ставилася з підвищеною підозрілістю. Звідси потреба в новому часописі, який, залишаючись вільним від мрій про минуле і від чапгень покінчити з ним відразу, висвітлював би шлях до заповітної мрії”, – відзначає К.Арсенєв⁴³.

Взагалі автор розглядає побутування “Вестника Европы” в контексті суспільно-політичного розвитку Російської імперії, зокрема висвітлює боротьбу журналу проти нововведень у гмнзійній освіті, пов’язаних з впровадженням т. з. “толстовського псевдокласицизму” (створення класичних гімназій за ініціативою тогочасного міністра народної освіти та оберпрокурора Священного Синоду, графа Дмитра Толстого), спроби захистити від вихолощення університетський статут 1863 р., кризову ситуацію в історії “Вестника Европы”, коли внаслідок другого попередження Міністерства внутрішніх справ (1873 р.) видання опинилося під загрозою закриття та ін.

В цілому стаття К.Арсенєва містить ряд цікавих спостережень і узагальнень. Вона звичайно не позбавлена суб’єктивних елементів, які іноді зустрічаються у вигляді довгих авторських розумувань, але одночасно подає своєрідну само-рефлексію щодо історії “Вестника Европы” одного з провідних і найстаріших співробітників часопису.

Великий комплекс матеріалів і документів, присвячених журналу, був опублікований у п’ятитомнику “М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке” (СПб., 1911-1913) за редакцією відомого російського історика та археографа, управляючого типографії і книжкового складу М.М.Стасюлевича Михайла Лемке.

У першому томі зазначеного п’ятитомника публікуються епістолярні матеріали ряду кореспондентів М.Стасюлевича, в яких висвітлюються деякі аспекти його співпраці з М.Костомаровим⁴⁴. У цьому ж томі опубліковані низка документів, присвячених заснуванню журналу: дозвіл на видання “Вестника Европы”, програма часопису, циркуляр Головного управління у справах печаті від 8 грудня 1865 р., змінена та розширена програма видання, вилученні цензурою у 1879 та 1889 рр.

фрагменти з „Внутреннего обозрения” тощо⁴⁵.

У другому томі цього видання опубліковані 13 листів М.І.Костомарова до М.М.Стасюлевича, в яких обговорювалися умови співробітництва українського історика з часописом. В одному з них опублікована копія “Домашнего обязательства” М.Костомарова про співробітництво з “Вестником Европы” від 7 грудня 1865 р.⁴⁶ У тому ж томі вміщені листи його дружини А.Л.Костомарової до М.М.Стасюлевича, а також листи графа О.К.Толстого до М.І.Костомарова, в яких висвітлювалися особисті взаємини цих діячів, у т.ч. їхня співпраця з “Вестником Европы”⁴⁷.

Значний інтерес становлять 10 листів та 1 телеграма А.Л.Костомарової до М.М.Стасюлевича, які вміщені в цьому томі. Вони охоплюють період 1888-1908 рр. Зокрема, в листі А.Л.Костомарової до М.М.Стасюлевича від 23 грудня 1888 р. висловлене прохання надати їй бібліографічні відомості про студії її чоловіка, опубліковані в журналі без підпису⁴⁸. В інших листах подано ряд відомостей про видання багатотомного зібрання творів М.І.Костомарова, а також про фінансову підтримку, яку М.М.Стасюлевич надавав у зазначеній справі.

Варто відзначити, що і в листах інших кореспондентів є цікава інформація про М.Костомарова⁴⁹ і М.Драгоманова⁵⁰, в т.ч. щодо оцінки їхніх публікацій у „Вестнику Европы” та ін. Вельми цікава та досить несподівана оцінка М.Костомарова подається в листі графа О.К.Толстого до М.М.Стасюлевича. „Костомаров один з тих людей, котрі приваблюють до себе будь-кого, з тих хто їх зустріне; він, так би мовити, полігон, котрий якою-небудь зі своїх сторін неодмінно прийде паралельно до будь-якої фігури, що ввійде з ним у взаємодію, до моєї фігури він приходиться майже всіма своїми сторонами, виключаючи одну: антискандинавізм”, - відзначає вказаний кореспондент М.Стасюлевича⁵¹.

Фрагментарні відомості стосовно співпраці українських учених з часописом представлені і в третьому томі вказаного видання. Зокрема, в коментарях до листа І.Тургенева до М.Стасюлевича від 14 лютого 1872 р. подається інформація про автора статті „Восточная политика Германии и обрусение”⁵², яка була опублікована під псевдонімом “М.Т-в” і була написана М.Драгомановим⁵³.

У примітці до листа П.Анненкова, відомого російського літературного критика, до М.Стасюлевича від 14 жовтня 1874 р. повідомляється про вилучення цензурою з 9 номера журналу (1874) великої статті М.Драгоманова “Очерки новейшей литературы малорусского наречия” та “Внутреннего обозрения” Л.Полонського⁵⁴. Слід відзначити, що про вилучення цієї розвідки цензурою також згадується в покажчику праць М.Драгоманова, виданому М.Павликом⁵⁵.

В епістолярних матеріалах, опублікованих у третьому томі, є ряд відомостей й про М.Костомарова та його публікації. Так, у листі П.Анненкова до М.Стасюлевича від 24 квітня 1875 р. подається його оцінка костомарівського “Кудеяра”. “Повість Костомарова цікава, - пише П.Анненков, - але все ж таки призначена для того, щоб забути її за кілька місяців: такий є рід цих оповідань, які діють як опіум: спершу розпалюють фантазію, а пізніше глибокий сон, в якому все потоне безслідно”⁵⁶.

У листуванні цього адресанта з М.Стасюлевичем представлені й оцінки деяких інших праць Костомарова, які були видані в журналі⁵⁷, а також статті В.Іконникова “Русские университеты в связи с ходом общественного образования”⁵⁸.

Ряд відомостей про співробітництво М.Костомарова з часописом, у т.ч. про публікацію його творів, знаходимо і в четвертому томі окресленого видання⁵⁹.

Зауважимо, що в п'ятому томі опубліковано 25 листів М.П.Драгоманова до М.М.Стасюлевича за період 1868-1893 рр., в яких досить докладно обговорюються питання співробітництва цього українського вченого з журналом. Окрім того, в данному томі подано й 3 листи дружини Драгоманова - Людмили до М.М.Стасюлевича, що також кидають світло на взаємовідносини цих двох самобутніх особистостей⁶⁰.

Важлива інформація наводиться і в рецензіях Л.Слоніського на окремі томи цього видання. Адже рецензент був довголітнім співробітником журналу, який мав інформацію з перших рук про підготовку цього п'ятитомника, в т.ч. стосовно добору та археографічного опрацювання матеріалів і документів⁶¹.

Українська рецепція “Вестника Европы”, хоча і в доволі обмеженому вигляді, представлена в “Записках НТШ”, в яких протягом ряду років у відділі наукової хроніки у систематичних

оглядах наукової та суспільно-політичної періодики вміщувалися інформації про цей російський часопис. Зазвичай в них подавалася стисла бібліографічна інформація про українську проблематику в публікаціях “Вестника Европы”, як правило, з невеликими авторськими коментарями⁶².

Слід відзначити, що в “Записках НТШ” “Вестник Европы”, попри декларацію його фахової спрямованості, визначався як часопис “загального змісту”⁶³. Один з таких оглядів для “Записок НТШ” належав М.Грушевському⁶⁴, який високого оцінив статтю Олександри Єфименко “Национальная двойственность в творчестве Н.Гоголя”⁶⁵. Автором іншого огляду “Вестника Европы” був брат Михайла Грушевського - Олександр⁶⁶.

Взагалі обсяг коментарів стосовно тієї чи іншої статті, рецензії чи матеріалу, вміщеного в “Вестнике Европы” досить різний і здебільшого залежав від уподобань рецензента. Проте, в зазначених оглядах згадувалися навіть дрібні бібліографічні замітки, що свідчить загалом про добре налагоджений відділ рецензій та критики у “Записках НТШ”, який, мабуть, був найкращим серед українських наукових видань початку ХХ ст.

Окрім того, слід вказати на кілька рецензійних і полемічних статей українських вчених, що були реакціями на публікації у “Вестнику Европы”. Серед них, варто відзначити розвідки В.Антоновича⁶⁷ та М.Грушевського⁶⁸, що були присвячені відповідно статтям Т.Флоринського⁶⁹ та О.Єфименко⁷⁰.

Піднесення національного та революційного руху на початку ХХ ст. спричинилося до активного пожвавлення суспільно-політичного життя, в орбіту якого втягнулася й російська журналістика, в т.ч. так звані “товсті журнали”. Відтак, “Вестник Европы”, як і інші часописи, опинився на полемічному перехресті партійної публіцистики з різною політичною орієнтацією.

Показовою в цьому відношенні була критика журналу з боку соціал-демократичних публіцистів, зокрема В.Воровського, який розглядав його як „солідний” та “салонний” орган, котрий розрахований на “читачів з “порядного суспільства”⁷¹.

У публіцистичних замітках В.Леніна знаходимо характеристику журналу як видання “ворожого народництву” та прихильного до ліберальних земців⁷². У підготовчих мате-

ріалах до однієї зі статей лідера більшовиків міститься навіть згадка про участь М.П.Драгоманова у полеміці 1889 р. “Вестника Европы” з “Русским Вестником” про можливість подання самодержавства з засадами місцевого самоврядування⁷³.

Та найвідоміша оцінка часопису, що за радянської доби стала канонічною та незмінно кочувала з одного видання до іншого, викладена в листі Володимира Леніна до Максима Горького від 22 листопада 1910 р. Саме ця політична оцінка часопису як органу, що репрезентує „відомі верстви буржуазії, що об’єднує певні кола професорської, чиновної і т.з. інтелігенції з “пристойних”... лібералів...”⁷⁴, стала домінуючою в публікаціях радянської доби. Відтак, представники лівого політичного спектру ототожнювали “Вестник Европы” з “табором охоронців устоїв порядку”. Натомість праві партії вважали часопис надто ліберальним.

З послабленням цензурного режиму на початку ХХ ст. в Російській імперії публікується ряд матеріалів з історії журналістики, суспільно-політичного руху в ХІХ ст. і т.п. На цій хвилі у 1909 р. з’являється публікація відомого мовознавця, члена старої київської Громади Костя Михальчука⁷⁵, в якій висвітлюється його дискусія середини 80-х років ХІХ ст., присвячена проблемам “боротьби за руське первородство” (в українській версії – змаганням за “київську спадщину”) з російським істориком та етнографом Олександром Пипініним, що була започаткована статтею останнього в “Вестнике Европы”⁷⁶.

В українській інтелектуальній історії цю полеміку традиційно розглядають у межах знаменитої дискусії “южан” та “северян”, яка вважається незавершеною й до сьогодні⁷⁷. Варто відзначити, що матеріали цієї дискусії дають можливість проаналізувати ставлення до українського національного руху 80-х років ХІХ ст. визначних представників російської академічної науки. Вони також дозволяють зробити певні висновки стосовно співіснування малоросійської ідентичності з загальноросійською самоідентифікацією у сенсі конфлікту взаємовиключних лояльностей в окреслений період у національній свідомості українських діячів.

З припиненням видання часопису фактично завершився й перший період його вивчення та історіографічного опрацювання. Протягом цього більш ніж півстолітнього етапу була

видана значна кількість джерел до історії часопису, в т.ч. спогади, епістолярії, частина вилучених цензурою хронікальних матеріалів. Тоді ж була проведена бібліографічна реєстрація та систематизація значної частини публікацій, видрукованих у “Вестнике Европы”. Доцільно підкреслити, що таке ставлення до нагромадження та упорядкування джерел обумовлювалося високим фаховим рівнем і самосвідомістю науковців, які очолювали цей журнал, співпрацювали з ним та дуже добре розуміли значення бібліографічної і джерелознавчої евристики для майбутніх студій.

Однак, історіографічне вивчення історії цього видання перебувало в зародку та було представлено поодинокими ювілейними розвідками у вигляді загальних оглядів або нарисів з авторефлексіями провідних співробітників, а також мемуарними згадками, некрологами про його видавців і редакторів і т.п. Українська проблематика впродовж цього періоду висвітлювалася епізодично і зосереджувалася переважно на кількох основних постатях (М.Костомаров, М.Драгоманов), які активно співпрацювали з журналом.

Після доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. наукові праці та матеріали, присвячені журналу “Вестник Европы”, майже не публікуються. Такий стан речей пояснювався тим, що часопис був затаврований як журнал “російської ліберальної буржуазії та поміщицтва”. Тому протягом 20-30-х років ХХ ст. історія цього журналу не належала до кола актуальних об’єктів вивчення з точки зору “нової російської пролетарсько-селянської науки”. Недаремно навіть у відносно поміркованому енциклопедичному гаслі про “Вестник Европы”, вміщеному у першому виданні “Большой советской энциклопедии”, підкреслювалося, що журнал був створений як видання, яке протистояло “радикально-демократичним колам” та „матеріалізму”⁷⁸.

Українська історіографія 20-х років, яка ще мала на тодішніх радянських теренах певну академічну свободу, переймалася переважно проблемами національної історії і порушувала питання українсько-російських взаємин принагідно в межах провідної проблематики тогочасних науково-історичних студій. Отже, історія журналу опинилася на маргінесі наукових зацікавлень російських і українських дослідників 20-30-х років

ХХ ст. Утім, 20-і роки, як не дивно, збагатили науковців новими джерельними матеріалами із зазначеної проблематики, оскільки саме в цей час було видано ряд споминів, епістолярних матеріалів, в яких висвітлювалася історія “Вестника Европы” та участь у ньому українських учених і публіцистів.

До таких матеріалів слід віднести публікацію епістолярію російського історика і етнографа Олександра Пипіна та українського мовознавця, педагога Павла Житецького, яку здійснили в 1928 р. Гнат Житецький та Наум Бухбіндер⁷⁹. Це листування кидає світло на взаємини Пипіна з відомими українськими діячами та вченими В.Л.Беренштамом, Ю.Ю.Цвітковським, П.Г.Житецьким та ін., у т.ч. про співпрацю останнього з „Вестником Европы”: підготовку публікації для часопису, надсилання праць на рецензію і т.п. Зазначимо, що в науковому коментарі стосовно О.Пипіна автори публікації помилково вказують, що він був редактором “Вестника Европы”⁸⁰, хоча в дійсності цей російський вчений був постійним співробітником та співредактором журналу. Проте, в цілому науковий апарат укладений на достатньо високому рівні згідно тогочасних фахових вимог.

Цікаві відомості щодо “Вестника Европы” наводяться і в споминах останнього редактора часопису Дмитра Овсянико-Куликовського⁸¹. В його мемуарах висвітлюються постаті відомих українських науковців М.Драгоманова, О.Потебні. Зокрема, автор згадує співробітництво М.Драгоманова з журналом, сприйняття російською освіченою публікою деяких його статей та ін.

Довідково-бібліографічні відомості про “Вестник Европы” вміщуються у низці словників та бібліографічних покажчиків упродовж 20-х років ХХ ст. Наприклад, доволі інформативною є довідка про часопис у дуже популярному на той час словнику з книгознавства О.Мезьєра⁸².

Помітне місце „Вестнику Европы” відводилося у літературознавчих розвідках, а також в студіях з історії російської літератури ХІХ ст.⁸³ Втім, дослідники зосереджували свою увагу здебільшого на російському літературному процесі, історії журналістики тощо.

Тема журналу та його ролі в суспільно-політичному житті Російської імперії другої половини ХІХ ст. порушувалася і в

інших опублікованих спогадах, епістоляріях та окремих науково-історичних розвідках упродовж 20-х – початку 30-х років. Історія журналу у цих публікаціях висвітлювалася переважно епізодично, а про українську проблематику не згадувалося взагалі. Проте, в історичних працях і студіях соціогуманітарного спрямування науковці покликувалися час від часу на публікації та матеріали „Вестника Европы”, хоч і з традиційними коментаріями в межах тодішнього радянського офіціозу з неодмінним згадуванням „ліберально-буржуазної” належності часопису.

Протягом 30-50-х років ХХ ст. „Вестник Европы” залишався поза увагою радянських науковців. Це пояснювалося не стільки відсутністю зацікавленості в тогочасних дослідників, скільки вкрай несприятливими соціокультурними умовами, в яких відбувалася наукова творчість учених у Радянському Союзі. Адже навіть висвітлення історії „буржуазного журналу” та його ролі в науковому і суспільно-політичному процесі другої половини ХІХ - початку ХХ ст. з офіційних ідеологічних позицій було досить небезпечною справою для будь-якого вченого, оскільки загрожувало огульними репресіями з боку каральних органів, звинуваченням у буржуазному націоналізмі, а зрештою фізичним знищенням. Очевидно, що тільки означеними передумовами можемо пояснити факт відсутності узагальнюючих праць щодо цього видання.

Таким чином, 20-50-і роки ХХ ст. складають другий період у вивченні історії журналу. Вони характеризуються процесом поступового згасання й цілковитого замовчування історії цього видання та його ролі в суспільно-політичній і історичній думці того часу. Тож окреслений період можемо характеризувати, як етап вивчення зі знаком “мінус”, оскільки впродовж нього відбувся загальний регрес у вивченні цієї проблематики в межах радянського інтелектуального простору.

Істотні зрушення сталися наприкінці 50-х - початку 60-х років ХХ ст. Саме в цей час з’являються загальні нариси, присвячені „Вестнику Европы”. Проте, пальма першості належала тут не історикам, а літературознавцям Б.Єсину та О.Савенкову⁸⁴, які опрацьовували загальну історію російської журналістики ХІХ – початку ХХ ст.

Зазначені нариси, хоча і написані тенденційно з офіційних

позицій радянської науки, проте містили найзагальнішу інформацію про історію журналу. У цих виданнях „Вестник Европы” розглядався як „російський ліберально-буржуазний журнал”, який в 1905-1907 рр. перетворився в “антидемократичне видання” і став слідувати політичній платформі октябристів та кадетів, а після жовтневої революції 1918 р. був закритий за контрреволюційну діяльність⁸⁵.

Такий підхід був майже ідентичний дефініції журналу, яка наводилася в “Советской исторической энциклопедии”⁸⁶. Аналогічна оцінка подавалася і в бібліографічному довіднику “Русская периодическая печать (1702-1894)”⁸⁷.

Втім, навіть ці ідеологічно заангажовані та вихолощені партійними догматами нариси з історії журналу мали свої позитиви. Зокрема, О.Савенков відзначав що часопис приділяв велику увагу висвітленню земської реформи та становищу “малих народів” Росії⁸⁸. Крім того, він звернув увагу на нищівну критику, якій піддався “Вестник Европы” з боку проурядових „Московских ведомостей” та “Русского вестника” Михайла Каткова⁸⁹.

Однак, зазначеними моментами, мабуть, і обмежуються тогочасні позитивні аспекти висвітлення “Вестника Европы”. Натомість вся історія часопису подавалася у відповідній класово-партійній інтерпретації з неодмінним та щедрим цитуванням класиків марксизму-ленінізму з наведенням традиційних звинувачень в обстоюванні “класових інтересів ліберальної російської буржуазії”. Чи варто навіть згадувати про те, що українській проблематиці на сторінках часопису взагалі не приділялося ніякої уваги?

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. „Вестник Европы” розглядається в межах провідної проблематики в історіографічних студіях радянських істориків Б.Могильницького⁹⁰ та Б.Вебера⁹¹. Проте, увага цих дослідників переважно зосереджувалася на окремих публікаціях, які були видруковані на сторінках цього часопису. Зокрема, в праці лідера томської школи істориків Бориса Могильницького досить докладно аналізувалася публікація П.Г.Виноградова “Учебное дело в наших университетах” (Вестник Европы. - 1901. - № 10)⁹².

Окремі згадки, присвячені журналу, знаходимо і в монографічному дослідженні М.Пірумової про еволюцію земського

ліберального руху наприкінці XIX – початку XX ст.⁹³

Статті та матеріали, опубліковані у “Вестнику Европы”, використовуються і в працях інших істориків 60-70-х років XX ст., але здебільшого як джерела для вивчення та розробки тієї чи іншої проблематики.

• Наприкінці 60-х – на початку 70-х років історія “Вестника Европы” висвітлюється в загальних оглядах з історії російської журналістики, зокрема в нарисах Б.Балуєва⁹⁴ та Б.Єсіна⁹⁵. Втім, зазначені праці не вирізнялися ні цікавими новаціями, ні новим фактографічним матеріалом. Вони подавали традиційний ідеологічний компендіум стосовно “ліберально-буржуазної преси” або „офіційно-охоронного табору”, чільним репрезентантом яких був нібито часопис “Вестник Европы”. Одночасно констатувалося його реакційне переродження в 1917-1918 рр., що розглядалося як закономірний акт у контексті соціально-політичної еволюції російської буржуазії під тиском революційних подій.

Певний позитив нарисів з історії журналістики та історіографічних праць 60-70-х років XX ст. полягав у тому, що вони поступово виводили “Вестник Европы” з тої пелени забуття, яким була оповита історія журналу за доби сталінського режиму.

Досить цікава інформація про “Вестник Европы” була представлена в розвідці російського історика П.Шлеміна. Він подав огляд щоденника одного з найвідоміших співробітників часопису К.К.Арсеньєва, що понад півстоліття співпрацював з “Вестником Европы”⁹⁶. Зокрема, із записів К.Арсеньєва довідуємося, що в 1890 р. з 523 сторінок статей та хронікальних заміток до “Внутреннего обозрения”, написаних ним, 29 були вилучені цензурою або редакцією⁹⁷. Така ж доля спіткала й частину його матеріалів, підготовлених для часопису і в 1899 р.⁹⁸

На початку 80-х років XX ст. публікації на сторінках “Вестника Европы” вивчаються у контексті реакції російської суспільно-політичної періодики на події міжнародного та внутрішнього життя Російської імперії. Варто відзначити, що постійні відділи внутрішнього та іноземного оглядів, численні кореспонденції дають досить репрезентативний матеріал для таких студій. Крім того, “Вестник Европы” систематично вміщував різноманітні публіцистичні розвідки на актуальні проб-

леми того часу.

Відтак, об’єктом вивчення стали рефлексії “Вестника Европы” стосовно подій російсько-турецької війни 1877-1878 рр.⁹⁹ та аграрного питання кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст.¹⁰⁰

Слід підкреслити, що дослідницька програма сформульована російським істориком О.Алафавим була вмотивована необхідністю висвітлення означених питань для з’ясування сутності “російського лібералізму”¹⁰¹. Таке формулювання дослідницької проблематики звичайно не було позбавлено ідеологічного підґрунтя, але на відміну від розвідок 60-70-х років XX ст. данина марксистсько-ленінським догматам складалася в цих статтях у значно меншому обсязі. Натомість подавався доволі цікавий фактографічний матеріал, зокрема про реакцію Ради Головного управління зі справ печаті на публікації військового кореспондента “Вестника Европы” Є.Утіна, який висвітлював хід та обставини бойових дій¹⁰². О.Алафав аналізує також спрямованість критики російського уряду в публікаціях опозиційно налаштованих кореспондентів та публіцистів, порівнює її з позицією нелегальних народницьких видань і інших часописів, зокрема з “Отечественными записками”¹⁰³. У подібному сенсі той же автор в іншій розвідці висвітлює і аграрне питання в рецепції “Вестника Европы”.

На початку 80-х років XX ст. з під пера російського літературознавця М.Нікітіної виходить, мабуть, найповніший за радянської доби узагальнюючий нарис, присвячений журналу¹⁰⁴. Дослідниця стисло висвітлює передісторію журналу, розглядає його організаційну структуру, зокрема склад співробітників, подає інформацію про співробітництво видатних російських письменників, публіцистів і вчених з “Вестником Европы”, аналізує висвітлення літературних та культурних тенденцій другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках часопису тощо.

До честі автора цього нарису варто віднести й досить об’єктивну, як для радянських часів, оцінку суспільно-політичної спрямованості журналу. “Часопис неухильно проводив політику захисту засад конституціоналізму, законності та обстоював європеїзацію, що передбачало критичне ставлення до самодержавства”, - зазначає М.Нікітіна¹⁰⁵. Досить влучним є

і спостереження автора про редакційні пріоритети журналу у сфері літератури. На думку М.Нікітіної, керівники часопису ставилися до літературного твору як до “документальної пам’ятки епохи”, що відображало традиції культурно-історичної школи. Очевидно, що переважна більшість белетристичних творів добиралася саме за цією ознакою¹⁰⁶.

Цікавими є погляди російського літературознавця й соціально реакції “Вестника Европы” на провідні напрями тогочасного мистецтва й літератури, зокрема символізму та модернізму, які вона характеризує як “естетичний консерватизм” у дусі ліберальних уподобань останньої чверті XIX ст.¹⁰⁷

У нарисі серед інших провідних співробітників “Вестника Европы” згадується і М.Костомаров¹⁰⁸. Проте, автор не уточнює і не розглядає його публікації та не з’ясовує ролі останнього у виданні цього журналу. Втім, про інших українських науковців та публіцистів, котрі співробітничали з часописом не згадується взагалі.

Звичайно студія російської дослідниці неопозбавлена й канонічних ідеологічних пасажів з обов’язковою для радянської науки марксистсько-ленінською атрибуцією, яка щедро приправлена цитатами „класиків”¹⁰⁹. Чільне місце в означеній студії відводиться й традиційному висвітленню полеміки марксистів та народників у суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст.

Дещо однобічною видається й загальна оцінка становища журналу напередодні революції 1905 р. в цій праці. “Він почав втрачати заслужену в перші десятиліття його існування славу солідного видання, розрахованого на серйозного читача-інтелігента”, - стверджує М.Нікітіна¹¹⁰. Проте, цей висновок ґрунтується переважно на аналізі літературно-критичної частини “Вестника Европы”, зокрема на скептично-негативному ставленні журналу до модерних культурних, естетично-мистецьких і літературних напрямів та до демократично-різноманітної і реалістичної літератури.

Натомість рівень науково-історичної частини журналу в цей час суттєво підвищився. Часопис оперативно реагував на тогочасні новачі у соціогуманітарних дисциплінах (історії, філософії, соціології та ін.) та в суспільно-політичному житті, як Російської імперії, так і зарубіжних країнах. Помітне па-

діння накладу часопису з 6873 примірників у 1900 р. до 5291 у 1906 р.¹¹¹, на яке спирається М.Нікітіна, віддзеркалювало загальну радикалізацію російської інтелігенції. Але ліво-радикальна інтелігенція ніколи не складала основу читацької аудиторії журналу. Більшість його читачів належали до ліберальної професури та науковців, земських і громадських діячів, інженерів й висококваліфікованих технічних працівників, які залишалися прихильниками консервативної орієнтації часопису і в добу революційних та воєнних потрясінь.

До того ж слід взяти до уваги, що напередодні 1905 р. у керівництві “Вестника Европы” все більшого впливу набувають науковці-гуманітарії, що не могло не позначитися на редакційній політиці. Тож висновок російської дослідниці є занадто генералізованим, спрощеним і віддзеркалює лише одну із багатьох сфер функціонування цього журналу.

Отже, наприкінці 80-х років XX ст. закінчився третій період у вивченні “Вестника Европы”, що вирізнявся ідеологічною заангажованістю та односторонністю. Провідну роль у висвітленні історії журналу відігравали літературознавчі студії та праці з історії російської журналістики другої половини XIX – початку XX ст. Відповідно й предметна область таких досліджень локалізувалася літературно-критичною та мистецько-естетичною сферами.

Фахові історики зверталися до розробки проблем, пов’язаних з “Вестником Европы” епізодично в межах основної проблематики. Приміром, для з’ясування сутності російського лібералізму, його реакції на певні зовнішні та внутрішні проблеми Російської імперії, характеристики суспільно-політичної та культурної програми тощо. Українська проблематика в межах студій зазначеного періоду майже не розглядалася. Окремі згадки про учених з України, що друкувалися на сторінках “Вестника Европы”, подавалися поза національним контекстом.

На межі 80-90-х років XX ст. розпочався останній – четвертий період у розробці історії “Вестника Европы”, який триває і до нині. Протягом цього часу публікується ряд наукових творів і значна частина мемуарної спадщини, що була заборонена за радянської доби, в яких тою чи іншою мірою висвітлюється історія журналу.

До числа таких спогадів можемо віднести мемуари видатного російського історика Миколи Кареева, в яких він згадує своє співробітництво з часописом та подає окремі характеристики його провідних співробітників¹¹².

Кілька загальних спеціальних гасел, присвячених “Вестнику Европы” з’явилося в енциклопедіях та словниках. Зокрема, в багатотомному російському виданні “Отечественная история”¹¹³ та “Энциклопедии жизни и творчества Н.И. Костомарова”¹¹⁴. В статті останнього вказаного енциклопедичного видання в концентрованому виді подана інформація про співробітництво М.Костомарова з часописом. Окрім того, тема співробітництва цього визначного українського вченого з журналом висвітлена в монографії Ю.Пінчука, що була опублікована в 1992 р.¹¹⁵ Питання, пов’язані зі співпрацею М. Драгоманова з журналом розглядаються також у монографії А.Круглашова¹¹⁶ у межах основної проблематики цієї студії.

Протягом 1990-х – 2000-х років з’являється й чимало інших студій, в яких неодноразово згадуються публікації на сторінках “Вестника Европы”, в т.ч. й українських учених. Проте, вони здебільшого висвітлюються у межах головної проблематики цих досліджень поза контекстом часопису і безпосередньо непов’язані з “Вестником Европы”.

Таким чином, розглянувши наукове вивчення історії часопису автор дійшла кількох висновків:

1) розробка та висвітлення історії “Вестника Европы” відбувалася епізодично і фрагментарно, хоча і порушувалася в студіях багатьох учених, які висували різні, часом суперечливі, ідеологічно зашорені підходи;

2) протягом чотирьох визначених періодів у дослідженні історії часопису вченим так і не вдалося створити комплексну та систематичну реконструкцію його історії;

3) пріоритетна роль в опрацюванні цього видання протягом радянської доби належала літературознавцям, які вивчали літературні та культурно-естетичні традиції, оскільки для істориків “Вестник Европы” був “малоперспективним” об’єктом дослідження з ідеологічних міркувань, що зумовлювалося його статусом “ліберально-буржуазного журналу”;

4) історія часопису з української перспективи майже не розглядалася, за винятком обмеженого висвітлення співпраці

М. Драгоманова та М. Костомарова з “Вестником Европы”;

5) виявлені в журналі публікації учених і публіцистів з України, а також загальний проблемно-тематичний спектр розвідок і матеріалів, присвячених українській проблематиці (всього понад 300 бібліографічних позицій), дають вагомий підстави вважати “Вестник Европы” цікавим і перспективним об’єктом дослідження;

6) у процесі історіографічної розробки теми виявлені різнопланові джерельні комплекси, що висвітлюють історію журналу, зокрема епістолярій та спогади ряду провідних співробітників цього видання, матеріали журнальної статистики та ін.;

7) тривалі хронологічні межі дослідження, розмаїття та полівимірність науково-історичної проблематики, що вмішувалася на сторінках часопису, обумовлюють вибір міждисциплінарних підходів для виконання комплексної студії з висвітлення та інтерпретації української проблематики в журналі “Вестник Европы”.

1 Москвич Л.Г. “Современник” и история Украины: Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1989. – 16 с.

2 Киян А.И. История Украины на страницах русской журнальной исторической периодики второй половины XIX - начала XX веков: Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.09 / АН УССР. Ин-т истории Украины. – К., 1991. – 18 с.

3 Бекетова В.М. Журнал “Исторический вестник” і його місце в історичній науці XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.09 / Дніпропетров. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1993. – 20 с.

4 Матях В.М. Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу “Киевская старина”: Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.09 / АН України. Ін-т історії України. – К., 1993. – 17 с.

5 Палієнко М.Г. Журнал “Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.02, 07.00.09 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

6 Щербатюк В.М. “Университетские известия” (1861-1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті: Автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.06 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 16 с.

- 7 Бездрабко В.В. Журнал “Краснзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр.археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. – К., 2000. – 19 с.
- 8 Капітан Л.І. “Український історичний журнал” у контексті дослідження історії України XIV – середини XVII ст.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Дніпропетров. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
- 9 Сакада Л.Д. Журнал “Український історик” в українській історіографії другої половини ХХ століття: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр.археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000. – 20 с.
- 10 Айтгов С.Ш. Українська історіографія та журнал “Основа” в контексті культурно-національного відродження України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Дніпропетров. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 14 с.
- 11 Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – 158 с.
- 12 Див., приміром: Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine’s Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. - Edmonton, 1992. - XXXV, 283 p.
- 13 Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова. – К.-Полтава, 2000. – С.69-73.
- 14 От редакции. Программа «Вестника Европы» // Вестник Европы. – 1866. – Т.1. – С.VI.
- 15 [Костомаров Н.И.] Историческая наука в “Вестнике Европы” до 1830 года // Вестник Европы. - 1866. – Т.1. - С.XXI-XXII.
- 16 Стасюлевич М. Пятидесятилетний юбилей доктората Леопольда Ранке // Вестник Европы. – 1866. – Т.4. – С.29.
- 17 Максим Максимович Ковалевский (1851-1916): Библиография // История и историки: Историографический ежегодник. 1980 / Отв. ред. М.В.Нечкина. – М., 1984. – С.298-300.
- 18 Ісаєвич Я.Д. М.М.Ковалевський та Україна // Укр. іст. журн. - 1966. - № 4. – С.135-136.
- 19 От редакции. Программа «Вестника Европы». – С.IX.
- 20 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. М.К.Лемке. – СПб., 1912. – Т.3. – С.177.
- 21 Материалы журнальной статистики: “Вестник Европы” в 1872 году // Вестник Европы. - 1872. - № 12. – С.882-890.
- 22 Материалы журнальной статистики: “Вестник Европы” в 1906 году // Вестник Европы. - 1906. - № 12. – 900-901.
- 23 Материалы журнальной статистики: “Вестник Европы” в 1871 году // Вестник Европы. – 1871. - № 12. – С.924-931.
- 24 Материалы журнальной статистики: “Вестник Европы” в 1906 году... – 900-901.
- 25 Каталог журнала “Вестник Европы” за двадцать пять лет. 1866-1890 гг. С алфавитным указателем имен авторов. – СПб., 1891. – 166 с.
- 26 Дополнительный каталог “Вестника Европы” за истекшее пятилетие 1891-1895 гг. // Вестник Европы (Приложение). – 1895. - № 12. – С.1-45; Второй дополнительный каталог “Вестника Европы” за истекшее пятилетие 1896-1900 гг. // Вестник Европы (Приложение). – 1900. – № 12. – С.1-55; Третий дополнительный каталог “Вестника Европы” за истекшее пятилетие 1901-1905 гг. // Вестник Европы (Приложение). – 1906. - № 12. – С.1-59.
- 27 Указатель журнальной литературы (Алфавитный, предметный, систематический). – М., 1911. – Вып.1: Пятилетие 1906-1910 гг. – 119 с.; 1913. – Вып.2: Десятилетие 1896-1905 гг. – 215 с.
- 28 От редакции. Программа “Вестника Европы” с 1866 г. // Вестник Европы. – 1866. – Т.1. – С.V-X; О ежемесячном издании “Вестника Европы”, журнала истории, политики, литературы в 1868 году // Вестник Европы. – 1867. – Т.3. – С.1-4; та ін.
- 29 Распоряжение г. управляющего Министерством внутренних дел: предостережение [часопису] // Вестник Европы. – 1871. - № 12. – С.453; Распоряжение г. управляющего Министерством внутренних дел, 6-го июля 1873 г.: второе предостережение [часопису] // Вестник Европы. – 1873. - № 8. – С.432; Распоряжение министра внутренних дел 15 декабря 1889 г.: первое предостережение [часопису] // Вестник Европы. – 1890. – № 1. – С.3.
- 30 Пыпин А.Н. Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов // Вестник Европы. – 1873. - № 4. – С.471-547; № 5. – С.223-274; № 7. – С.222-263.
- 31 Распоряжение г. управляющего Министерством внутренних дел, 6-го июля 1873 г.: второе предостережение [часопису] // Вестник Европы. – 1873. - № 8. – С.432.
- 32 Опровержение, по требованию Министерства народного просвещения (сообщено) [З приводу критичних зауваг “Вестника Европы” про надмірне перевантаження та недосконалість гімназійних навчальних програм] // Вестник Европы. – 1877. - № 8. – С.838-850. По требованию Министерства народного просвещения (сообщено): разъяснение // Вестник Европы. – 1879. - № 5. – С.324-332; По требованию Министерства народного просвещения (сообщено) [Спростування критики журналу щодо статуту 1871 р. гімназій та прогімназій] // Вестник Европы. – 1879. - № 11. – С.341-354; та ряд ін.

- 33 Объяснение. По требованию Министерства народного просвещения. Сообщено [З приводу незнання студентами історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира російської мови] // Вестник Европы. – 1872. – № 1. – С.422-423.
- 34 Опровержение, по требованию Министерства народного просвещения (сообщено) [З приводу критичних зауваг “Вестника Европы” про надмірне переважання та недосконалість гімназійних навчальних програм] // Вестник Европы. – 1877. – № 8. – С.838-850.
- 35 От редакции. Один ответ на все вопросы [З приводу звинувачень “Гражданина” и “Голоса”] // Вестник Европы. – 1873. – №8. – С.760-762.
- 36 Внутреннее обозрение: Г-н Костомаров и “всеобщая к нам нелюбовь” // Вестник Европы. – 1877. – № 9. – С.364-369.
- 37 Костомаров Н. Автобиография // Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки, малорусская народная поэзия, последняя работа Н.И.Костомарова. – СПб, 1890. – С.3-218.
- 38 Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт.вступ.ст. и ком. Ю.А.Пинчук. – К.,1992. – С.246-248.
- 39 Н.А.Б. Двадцатипятилетие “Вестника Европы” // Русская старина. – 1890. – № 12. – С.749-782.
- 40 Там же. – С.753.
- 41 Джаншиев Г.Д. Двадцатипятилетие “Вестник Европы” (март 1866 – 1891 гг.) // Джаншиев Г.Д. Из эпохи великих реформ. – 4-е изд. – М., 1893. – С.502-515.
- 42 Арсеньев К. Пятидесятилетие “Вестника Европы” (1866-1915) // Вестник Европы. – 1915. – № 12. – С.I-XIV; Его же. Взгляд на прошлое “Вестника Европы” (1866-1908) // Вестник Европы. – 1909. – № 1. – С.216-232
- 43 Его же. Пятидесятилетие “Вестника Европы”. – С.II.
- 44 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1911. – Т.1. – С.169-176, 228, 231, 346-347, 377-381, 384, 398, 400, 407, 557, 560.
- 45 Там же. – С.464-482, 492-498, 551-562.
- 46 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1912. – Т.2. – С.1-2.
- 47 Там же. – Т.2. – С.6-12, 376-383.
- 48 Там же. – Т.2. – С.6.
- 49 Там же. – Т.2. – С.113-114, 248-249, 286, 294, 302—305, 309-310, 312, 328, 341-342, 348-348, 364-366, 369-372, 414, 456, 478, 522.
- 50 Там же. – Т.2. – С.261-262, 413.

- 51 Там же. – Т.2. – С.366.
- 52 Т-ов М. [Драгоманов М.П.] Восточная политика Германии и обрушение // Вестник Европы. – 1872. – № 2. – С.640-694; № 3. – С.183-241; №4. – С.644-679; № 5. – С.210-253.
- 53 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1912. – Т.3. – С.21.
- 54 Там же. – Т.3. – С.308.
- 55 Павлик М. Спис праць М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841-1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. - Львів, 1896. – С.VIII.
- 56 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1912. – Т.3. – С.313-314.
- 57 Там же. – Т.3. – С.403.
- 58 Там же. – Т.3. – С.335. Идется про статью: Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – № 9. – С.161-206; № 10. – С.492-550; № 11. – С.73-112.
- 59 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1912. – Т.4. – С.92, 96, 328, 484.
- 60 М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.,1913. – Т.5. – С.187-221.
- 61 Слонимский Л. “Архив” М.М.Стасюлевич. Рец. на кн.: М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича,1911. – XVI, 570 с. // Вестник Европы. – 1911. – № 11. – С.324-333; Слонимский Л. “Архив” М.М.Стасюлевич. Рец. на кн.: М.М.Стасюлевич и его современники в их переписке: В 5 т. / Под ред. и с предисл. М.К.Лемке. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича,1913. – Т.5. – 525 с. // Вестник Европы. – 1913. – №7. – С.407-413.
- 62 Огляд часописей за 1898 р. Часописи видавані поза Україною: “Вестник Европы” // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т.33. – С.31; Огляд часописей за р. 1899: Часописи видаванні поза Україною: “Вестник Европы” // Там само. – Львів, 1901. – Т.39. – С.57; Огляд часописей за р. 1900 – часописи видаванні поза Україною // Там само. – Львів, 1902. – Т.46. – С.1-2; В.П. „Вестник Европы” // Там само. – Львів, 1904. – Т.62. – С.27-28; Часописи за р. 1905 (докінчення): «Вестник Европы» // Там само. – Львів, 1906. – Т.74. – С.174; Огляд часописей за р. 1906: „Вестник Европы” // Там само. – Львів, 1907. – Т.80. – С.173; Огляд часописей за р. 1907: “Вестник Европы” // Там само. – Львів, 1908. – Т.86. – С.192-193.
- 63 Огляд часописей за р. 1899: Часописи видаванні поза Україною: “Вестник Европы” // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т.39. – С.57; Огляд

- часописей за 1898 р. Часописи видавані поза Україною: "Вестник Европы" // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т.33. – С.31
- 64 М.Г. [Грушевський М.С.] "Вестник Европы" // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т.56. – С.13.
- 65 Ефименко А. Национальная двойственность в творчестве Гоголя: Очерк // Вестник Европы. – 1902. – № 7. – С.229-244.
- 66 О.Г. [Грушевський О.] "Вестник Европы" // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т.91. – С.177.
- 67 Антонович В. К вопросу о галицко-русской литературы (По поводу статьи проф. Т.Д.Флоринского) [стаття "Еще о Киевском археологическом съезде. Письмо в редакцию" Т.Д.Флоринского (Вестник Европы. – 1900. – №1. – С.406-416)] // Киевская старина. – 1900. – № 3. – 396-423.
- 68 Хлопец [Грушевський М.С.]. Нова розправа про українську шляхту задніпрянську пані Єфименкової [Рец. на статтю О.Єфименко «Малорусское дворянство и его судьба» (Вестник Европы. – 1891. – №8. – С.515-591)] // Правда. – Львів, 1892. – С.63, 185.
- 69 Флоринский Т.Д. Еще о Киевском археологическом съезде. Письмо в редакцию [Критика українофільських тенденцій на з'їзді та участі в ньому галицько-руських учених, зокрема інформації поданої в замітці Т. (Вестник Европы. – 1899. – № 11. – С.394-402)] // Вестник Европы. – 1900. – № 1. – С.406-416.
- 70 Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. – 1891. – № 8. – С.515-591.
- 71 Воровский В.В. О М.Горьком [З приводу статті Є.Лецького "М.Горький - и его рассказы"] ("Вестник Европы". – 1901. – № 11)] // Воровский В.В. Литературно-критические статьи. – М., 1956. – С.49-50.
- 72 Ленин В.И. От какого наследства мы отказываемся? [З приводу критики народництва, у т.ч. на сторінках "Вестника Европы"] // Ленин В.И. Полн. собр. соч.: В 55 т. / 5-е изд. – М., 1971. – Т.2. – С.543.
- 73 Его же. Материалы к статье "Гонители земства и аннибалы либерализма" [Про дискусію щодо поєднання засад самодержавства та місцевого самоврядування в російській журналістиці, в т.ч. у "Вестнику Европы"] // Его же. Полн. собр. соч.: В 55 т. / 5-е изд. – М., 1972. – Т.5. – С.389-390.
- 74 Его же. А.М.Горькому (22/ХІ.10) [Оцінка політичної спрямованості «Вестника Европы»] // Его же. Полн. собр. соч.: В 55 т. / 5-е изд. – М., 1975. – Т.48. – С.3-4.
- 75 Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н.Пыпину по поводу его статей в "Вестнике Европы" о споре между южанами и северянами (К истории отношений к Украинству представителей прог-

- рессивной части русского образованного общества). – К., 1909. – 76 с.
- 76 Пыпин А.Н. Спор между Южанами и Северянами (Вопрос о малорусском языке) // Вестник Европы. – 1886. – № 4. – С.736-776.
- 77 Кравченко В.В. "Росія", "Малоросія", "Україна" в російській історіографії другої половини ХVІІІ – 20-х років ХІХ ст. // 36. Харківського історико-філологічного т-ва: Нова серія. – Харків, 1995. – Т.5. – С.7.
- 78 Татаров И. "Вестник Европы" // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. О.Ю.Шмидт: В 65 т. – М., 1928. – Т.10. – Стб.473.
- 79 Бухбіндер Н., Житецький І. О.М.Піпін та київські Українці (Листування Піпіна і Житецького) // Україна. – 1928. – № 6. – С.21-38.
- 80 Там само. – С.21.
- 81 Овсяннико-Куликовский Д.Н. Воспоминания. – Петербург, 1923. – 188 с.
- 82 Мезьер А.В. Словарный указатель по книговедению. – Пг., 1924. – Стб.264-266.
- 83 Див., наприклад: Пиксанов Н. Два века русской литературы. – М-Пг., 1923. – 207 с.
- 84 Есин Б.И. Либерально-буржуазный журнал "Вестник Европы" // Русская журналистика 70-80-х годов XIX века / Под ред. А.В.Западова. М., 1963. – С.13-28; Савенков А.А. "Вестник Европы" // Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л., 1965. – Т.2: Вторая половина XIX века. – С.367-375.
- 85 Савенков А.А. Указ.соч. – С.374-375
- 86 "Вестник Европы" // Советская историческая энциклопедия: В 16 т. / Главн. ред. Е.М.Жуков. – М., 1963. – Т.3: Вашингтон - Вячко. – Стб.403.
- 87 Русская периодическая печать (1702-1894). – М., 1959. – С.470-472.
- 88 Савенков А.А. Указ.соч. – С.369.
- 89 Там же. – С.373.
- 90 Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX в. – начала 900-х годов / Отв. ред. А.И.Данилов. – Томск, 1969. – 408 с.
- 91 Вебер Б.Г. Историографические проблемы. – М., 1974. – 335 с.
- 92 Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи... – С.48-49.
- 93 Пирумова Н.М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX века. – М., 1977. – С.164.
- 94 Балувев Б.П. Буржуазно-либеральная пресса // Политическая реакция 80-х годов и русская журналистика. – М., 1971. – С.11-26.
- 95 Есин Б.И. Буржуазно-либеральная пресса // История русской журналистики XIX века. – М., 1969. – Ч.3(1966-1896). – С.16-39; Его

- же. Русская легальная пресса конца XIX – начала XX в. // Из истории русской журналистики конца XIX – начала XX века / Под ред. Б.И.Есина. – М., 1973. – С.3-67.
- 96 Шлемин П.И. Дневник К.К.Арсеньева // Археографический ежегодник за 1977 год. – М., 1978. – С.312-322.
- 97 Там же. – С.319.
- 98 Там же. – С.319.
- 99 Алафаев А.А. Русско-турецкая война 1877-1878 годов на страницах журнала «Вестник Европы» // История СССР. – 1984. - № 4. – С.143-150.
- 100 Его же. Аграрный вопрос в журнале «Вестник Европы». 1878-1882 гг. // Вторая революционная ситуация в России: отклики на страницах прессы: Сб.ст. – М., 1981. – С.35-57.
- 101 Алафаев А.А. Русско-турецкая война... – С.143.
- 102 Там же. – С.145.
- 103 Там же. – С.145-147.
- 104 Никитина М.А. «Вестник Европы» // Литературный процесс и русская журналистика конца XIX - начала XX века. 1890-1904. – М., 1982. – [Кн.2:] Буржуазно-либеральные и модернистские издания. – С.4-43.
- 105 Там же. – С.5.
- 106 Там же. – С.23.
- 107 Там же. – С.37.
- 108 Там же. – С.7.
- 109 Там же. – С.9-10.
- 110 Там же. – С.43.
- 111 Материалы журнальной статистики: «Вестник Европы» в 1900 году // Вестник Европы. - 1900. - № 12. – С.885-886; Материалы журнальной статистики: «Вестник Европы» в 1906 году // Вестник Европы. - 1906. - № 12. – С.900-901.
- 112 Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / Вступ. ст. и ком. В.П.Золотарева. - Л., 1990. – С.190-191, 346-247 та ін.
- 113 Нарский И.В. «Вестник Европы» // Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия: В 5 т. – М., 1994. – Т.1: А-Д. – С.378-379.
- 114 «Вестник Европы» // Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885) / Предс. редколлегии В.А.Смолий; зам. предс., научн. ред. и руковод. авт. коллектива Ю.А.Пинчук. – К.-Донецк, 2001. – С.83-85.
- 115 Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. - К.,1992. – С.129-169.
- 116 Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.